

Kamil Zeidler¹

Uniwersytet Gdański

Prawo w filmie jako przejaw estetyki prawa i szczególnie przypadek kierunku prawo i literatura

1. Wprowadzenie

Przedsięwzięcie naukowe pt. *Obrazy prawa w sztuce filmowej* otwiera całkiem nową i fascynującą dyskusję w polskiej filozofii prawa. O ile rozważania na ten temat mają już długą tradycję w literaturze zagranicznej, głównie anglojęzycznej, o tyle w Polsce niewiele na ten temat napisano. A szkoda, zważywszy że tego typu refleksja jest bynajmniej nie tylko ciekawym aspektem humanizacji nauk prawnych i samych prawników, ale ma potencjalnie doniosłe znaczenie praktyczne. Łączy się bowiem z bardzo ważnym zagadnieniem, jakim jest społeczny odbiór prawa oraz kształtowanie jego ocen i postaw wobec prawa. Presuponując jedynie w tym miejscu, można liczyć na zgodę co do stwierdzenia, że osoby niemające wykształcenia prawniczego najczęściej wiedzę na temat prawa zdobywają przez doświadczenie (własne lub zreferowane – odpowiednio informacja o prawie sytuacyjna bezpośrednia lub pośrednia). Można jednak wskazywać także inne źródła informacji o prawie, z jakich czerpią nieprawnicy, w tym przede wszystkim szeroko rozumiane media (informacja o prawie abstrakcyjna pośrednia lub sytuacyjna pośrednia). Do źródeł tych należy zaliczyć w końcu literaturę, o czym jeszcze wspominać dalej, oraz to, co nas najbardziej tu interesuje, czyli kinematografię prawniczą.

Skoro więc redaktorzy numeru postawili sobie za cel „odpowiedź na pytanie, czy film – jako jedna z bardziej dziś popularnych dziedzin kultury – może być środkiem powiedzenia o prawie czegoś interesującego i wartościowego”, to tak postawione pytanie jest ze wszech miar słuszne. Połączenie aspektu głęboko humanistycznego, czyli sięgnięcia do dziesiątej muzy, ze wszystkimi aspektami praktycznymi, które taka refleksja filozoficznoprawna, ale pewnie też socjologicznoprawna, może zawierać, jest tym bardziej fascynujące. Jeśli zaś miałbym pośród tych aspektów praktycznych wskazać, który wydaje mi się szczególnie doniosły, to wskazałbym kształtowanie błędnych ocen prawa i – co za tym idzie – często także błędnych ocen samych prawników. Rozbieżności pomiędzy *law in books*, *law in action* oraz *law in movie* wydają się tu bowiem oczywiste. O ile osoba mająca przygotowanie prawnicze będzie najczęściej w stanie dostrzec, co w filmie prawniczym jest fantazją twórców, o tyle nieprawnik często przyjmuje to,

¹ Numer ORCID: 0000-0002-8396-3608. Adres e-mail: kamil.zeidler@ug.edu.pl

co obejrzał, za rzeczywisty obraz prawa i prawników. Rozbieżność pomiędzy rzeczywistością praktyki prawniczej a jej filmowym przedstawieniem jest jednak tylko jednym z wielu godnych szerszej refleksji aspektów badań nad związkami prawa i kinematografii.

Celem artykułu jest nie tyle zreferowanie podstawowych założeń estetyki prawa, prawa i literatury oraz prawa w filmie, ile zaproponowanie takiego ujęcia tych trzech kierunków badawczych, że pierwszy obejmuje dwa pozostałe, zaś trzeci jest rozwinięciem drugiego, z tym tylko zastrzeżeniem, iż przenosząc utwór napisany (scenariusz) na ekran, sięga się po dodatkowe środki ekspresji, z jakich korzysta kinematografia. Podejmując się więc próby uporządkowania trzech przestrzeni badawczych znanych współczesnej filozofii prawa – prawa w filmie (kinematografii prawniczej), prawa i literatury oraz estetyki prawa – chcę wykazać, że mamy tu do czynienia z bliskimi sobie zagadnieniami badawczymi, w których pewne zakresy pól badawczych są zwyczajnie tożsame. Mało tego, sądzę, że najszerszym pojęciem jest estetyka prawa, która obejmuje swym zakresem w całości kierunek prawo i literatura, zaś prawo w filmie jest *sui generis* uszczegółowieniem tego ostatniego i tym samym także mieści się w całości w zakresie zarówno estetyki prawa w ogólności, jak i prawa i literatury w szczególności. Przyjmując taki porządek rozważań, który opiera się na metodzie od ogółu do szczegółu, a więc od zakresu najszerszego do najwęższego, trzy kolejne punkty artykułu poświęcę wspomnianym trzem przestrzeniom badawczym.

2. Estetyka prawa

Tradycyjnie pojmowana estetyka to ogólnofilozoficzna refleksja nad pięknem i związanymi z nim zjawiskami. Jednak estetyka współczesna to już nie tylko filozofia piękna, lecz raczej filozofia sztuki, przy czym można ją ujmować jeszcze szerzej, jeśli przyjmiemy założenia estetyki pragmatycznej. To właśnie dzięki poszerzeniu przedmiotu estetyki i osiągnięciom estetyki pragmatycznej możemy mówić o objęciu jej zainteresowaniem także prawa. Refleksja na temat estetyki prawa nie jest dziś jeszcze zbyt popularna w polskiej literaturze filozoficzno- i teoretycznoprawnej, choć jednocześnie zaczyna budzić coraz większe zainteresowanie. W literaturze anglojęzycznej² i niemieckojęzycz-

² Zob. R. Kevelson (red.), *Law and Aesthetics*, Nowy Jork–Berno–Frankfurt nad Menem 1992; G. Bagnall, *Law as Art*, Dartmouth–Aldershot–Brookfield 1996; C. Douzinas, R. Warrington, *Justice Miscarried: Ethics and Aesthetics of Law: Postmodern Theory*, Edynburg 1997; C. Douzinas, L. Nead (red.), *Law and the Image: The Authority of Art and the Aesthetics of Law*, Chicago 1999; E. Scarry, *On Beauty and Being Just*, Princeton–Oksford 1999; D. Manderson, *Songs without Music: Aesthetic Dimensions of Law and Justice*, Berkeley–Los Angeles–Londyn 2000; A. Gearey, *Law and Aesthetics*, Oksford–Portland (OR) 2001; A.T. Kenyon, P.D. Rush (red.), *An Aesthetics of Law and Culture: Texts, images, screens*, Amsterdam–Boston–Heidelberg 2004; A. Young, *Judging the Image: Art, Value, Law*, Londyn–Nowy Jork 2005; A. Wagner, W. Pencak (red.), *Images in Law*, Adlershot–Burlington 2006; B. Markesinis, *Good and Evil in Art and Law: An Extended Essay*, Wiedeń–Nowy Jork 2007; O. Ben-Dor (red.), *Law and Art: Justice, Ethics and Aesthetics*, Nowy Jork 2011; L. Dahlberg (red.), *Visualising Law and Authority: Essays on Legal Aesthetics*, Berlin–Boston 2012; R. Ronen, *Art before the Law*, Toronto–Buffalo–Londyn 2014; A. Wagner, R.K. Sherwin (red.), *Law, Culture and Visual Studies*, Dordrecht–Heidelberg–Nowy Jork 2014. Zob. też: R.F. Wolfson, *Aesthetics in and about the Law*, „Kentucky Law Journal” 1944/33, s. 33–47; P.H. Karlen, *Legal Aesthetics*, „British Journal of Aesthetics” 1979/3, s. 195–212; J.J. Costonis, *Law and Aesthetics: A Critique and a Reformulation of the Dilemmas*, „Michigan Law Review” 1982/3, s. 355–461; R.J. Schoeck, *The Aesthetics of the Law*, „American Journal of Jurisprudence” 1983/28, s. 46–63; R. West, *Jurisprudence as Narrative: An Aesthetic Analysis of Modern Legal Theory*, „New York University Law Review” 1985/2, s. 145–211; D. Saunders, *Approaches to the Historical Relations of the Legal and the Aesthetic*, „New Literary History” 1992/3, s. 505–521; P. Schlag, *The Aesthetics of American Law*, „Harvard Law Review” 2002/115, s. 1049–1118; B.E. Butler, *Aesthetics and American Law*, „Legal Studies Forum” 2003/27, s. 203–220; J.W. Torke, *The Aesthetics of Law*, „The American Journal of Jurisprudence” 2003/48; R.K. Sherwin, *Visual Jurisprudence*, „New York Law School Law Review” 2011/12, s. 138–165.

nej³ na temat tego zagadnienia można znaleźć już całkiem sporo pozycji. Co więcej, rozważania jemu poświęcone są tam obszerne, ciekawe i inspirujące, a samo pojęcie estetyki prawa jest już mocno ugruntowane⁴. Jerzy Zajadło pisze o estetyce prawa jako o piątym, zapomnianym dziale filozofii prawa⁵.

W pierwszej chwili może się wydawać, że tak ujęta estetyka prawa wpisuje się w nurt określany mianem *critical legal studies*⁶ lub nawet w jakąś wersję postmodernistycznej refleksji nad prawem⁷. Jednak takie przyporządkowywanie estetyki prawa może dotyczyć raczej metod i sposobów jej uprawiania, a to można czynić zarówno tradycyjnie, jak i postmodernistycznie. Już Gustav Radbruch, inspirowany osobistymi zainteresowaniami artystycznymi, podejmował tematykę estetyki prawa, pisząc w swojej wydanej w 1932 r. *Rechtsphilosophie*, w krótkim rozdziale zatytułowanym *Ästhetik des Rechts*:

Prawo może posługiwać się sztuką, a sztuka prawem. Podobnie jak wszystkie inne wytwory kultury prawo potrzebuje zmysłowego medium, które pozwala je wyartykułować: języka, gestu, togi, insygniów, symboliki, okazałej architektury. A zatem zmysłowe środki ekspresji prawa na równi z innymi tego rodzaju środkami podlegają ocenie estetycznej⁸.

Jerzy Zajadło komentuje to następująco:

Ten aprobujący stosunek Radbrucha do estetyki prawa wynikał po części z jego neokantowskich założeń filozoficznych (uważał prawo za fenomen ze świata kultury zawieszonygo pomiędzy światem przyrody i światem ideału), a po części z jego biografii (jak na prawnika wykazywał bardzo duże zainteresowanie sztuką i był autorem wielu prac z zakresu teorii kultury, literaturoznawstwa i historii sztuki). (...) Jeśli więc Radbruch wspominał w ogóle o estetyce prawa, to było w tym wprawdzie coś niestandardowego, ale jednocześnie miało raczej dość wąskie i ograniczone znaczenie⁹.

Chcąc zarysować przedmiotowy zakres estetyki prawa, można zacząć od wyróżnienia pięciu podstawowych przestrzeni badawczych: 1) ogólnych problemów estetyki prawa, które obejmują próby skonstruowania definicji estetyki prawa i wyjaśnienia jej podstawowych pojęć; 2) problemów dotyczących wartości estetycznej i wartościowania jako określonej aktywności intelektualnej; 3) porównywania działalności artystycznej do działalności prawniczej (we wszystkich pięciu fenomenach prawa, tj. jego tworzeniu, obowiązywaniu, przestrzeganiu, stosowaniu i wykładni); 4) prawa jako przedmiotu estetyki, co dotyczy zarówno kształtu i formy prawa, jak i jego treści; 5) różnego rodzaju

³ Zob. H. Fehr, *Kunst und Recht*, t. 1, *Das Recht im Bilde*, Zurich 1923; G. Frommhold, *Die Idee der Gerechtigkeit in der bildenden Kunst*, Greifswald 1925; H. Triefel, *Vom Stil des Rechts. Beiträge zu einer Ästhetik des Rechts (1947)*, Berlin 2007 (reprint); G. Kisch, *Recht und Gerechtigkeit in der Medaillenkunst*, Heidelberg 1955; G. Kocher, *Zeichen und Symbole des Rechts. Eine historische Ikonographie*, Monachium 1992; W. Sellert, *Recht und Gerechtigkeit in der Kunst*, Getynga 1993; W. Gephart, *Recht als Kultur. Zur kulturosoziologischen Analyse des Rechts*, Frankfurt nad Menem 2006. Zob. też: W. Pleister, W. Schild (red.), *Recht und Gerechtigkeit im Spiegel der europäischen Kunst*, Kolonia 1988; O.R. Kissel, *Die Justitia. Reflexionen über ein Symbol und seine Darstellung in der bildenden Kunst*, wyd. 2, Monachium 1997.

⁴ Zob. K. Zeidler, *Estetyka prawa*, Gdańsk–Warszawa 2018, *passim* i przywołana tam literatura.

⁵ J. Zajadło, *Estetyka – zapomniany piąty człon filozofii prawa*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2016/4, s. 17–30.

⁶ Por. A. Gearey, *Law...* Zob. też: D. Manderson, *Songs...*

⁷ Zob. C. Douzinas, R. Warrington, *Justice...*

⁸ G. Radbruch, *Filozofia prawa*, Warszawa 2009, s. 116.

⁹ J. Zajadło, *Estetyka...*, s. 18. Sam G. Radbruch cenil karykaturalne i satyryczne obrazy sali sądowej i prawników tam występujących autorstwa Honoré Daumiera. Zob. G. Radbruch, *Honoré Daumier: Gens de Justice*, w: G. Radbruch, *Gesamtausgabe*, t. 5, A. Kaufmann (red.), Heidelberg 1997, s. 234–244; G. Radbruch, *Karikaturen der Justiz. Lithographien von Honoré Daumier*, w: G. Radbruch, *Gesamtausgabe...*, s. 245–289.

wytworów kultury, przede wszystkim dzieł sztuk pięknych i dzieł literackich, a także filmowych¹⁰, które odnoszą się do prawa oraz jego zjawisk i symboli.

Najlepsze jest jednak uporządkowanie estetyki prawa poprzez zaklasyfikowanie jej przejawów w prawie do jednego z trzech ujęć: zewnętrznego, wewnętrznego oraz nazwanego przeze mnie: „prawo jako narzędzie estetyzacji”. Podział ten został dokonany nie z perspektywy podmiotowej, lecz od strony przedmiotu, jakim jest prawo. W konsekwencji w ujęciu zewnętrznym zawarł się wyżej wskazany punkt piąty; w ujęciu wewnętrznym punkt czwarty i właściwie częściowo trzeci; w ujęciu prawa jako narzędzia estetyzacji także częściowo punkt trzeci; natomiast to, co ująłem w pierwszym i drugim punkcie, tworzy ogólną teorię estetyki prawa.

Estetyka prawa w ujęciu zewnętrznym zajmuje się przejawami prawa, inspiracjami prawniczymi, motywami prawnymi, symbolami, znakami itp., które były przedstawiane przez wieki w sztukach pięknych. Jak stwierdza J. Zajadło: „W historii literatury, rzeźby, malarstwa, architektury, filmu czy teatru można odnaleźć niezliczone przykłady dzieł, w których źródłem artystycznej inspiracji była szeroko pojęta problematyka prawna i prawnicza”¹¹. Gustav Radbruch zauważał, że prawo może być „dla sztuki tworzywem” i jako takie z pewnością wchodzi w zakres oceny estetycznej¹². Co ważne, w przypadku estetyki prawa w ujęciu zewnętrznym przedmiotem oceny jest „nie tyle szeroko pojęte prawo, lecz raczej samo dzieło artysty. Nie możemy jednak wykluczyć, że w pewnych szczególnych okolicznościach pokusimy się o ocenę estetyczną nie tylko tego, jak twórca skonstruował swoje dzieło pod względem formy i treści, lecz także tego, co stanowi przedmiot jego artystycznej wizji”¹³. Warto więc pamiętać, że choć przedmiotem postrzegania zmysłowego i przeżycia estetycznego jest dzieło sztuki, to za jego pośrednictwem przedmiotem tym może stać się także samo prawo.

Przedmiotem estetyki prawa w ujęciu zewnętrznym jest więc prawo i jego symbole w sztuce, ich różne tam przedstawienia. Stałymi motywami inspirującymi artystów na przestrzeni wieków były przede wszystkim: 1) Sąd Ostateczny; 2) sądy ludzkie; 3) wizerunki Temidy; 4) zbrodnia, wina, kara i jej wykonanie; 5) sami prawnicy i inne. Motywy te pojawiały się w historii sztuki w różnym czasie i z różną intensywnością, ale są dość stałe, choć może się zmieniać ich znaczenie i interpretacja. Także w literaturze i filmie łatwo odnaleźć te właśnie inspiracje. W najszerszym ujęciu tak rozumianych badań z zakresu estetyki prawa w ujęciu zewnętrznym poszukuje się więc wszystkich punktów łączących prawo i sztukę, w tym literaturę i film. Występują one od kultury wysokiej, poprzez kicz, popkulturę, aż po karykaturę i żart.

Przedmiotem estetyki prawa w ujęciu wewnętrznym jest samo prawo. Otóż działalność *stricte* prawnicza może być postrzegana i badana jako działalność twórcza, czyli można zarówno samo działanie, jak i jego uzewnętrznione efekty oceniać z punktu widzenia estetyki. Chodzi więc o potraktowanie samego prawa jako potencjalnego choćby nośnika wartości estetycznych, a w konsekwencji jako źródła odpowiadających im przeżyć i ocen. Stąd rodzi się pytanie: „czy prawo jako artefakt może być uznane za sztukę?”¹⁴. Jerzy Zajadło komentuje to następująco: „To oczywiście zależy od przyjętej definicji sztuki, ale z drugiej strony nie ma to specjalnego znaczenia, skoro estetyka

¹⁰ Tu bowiem traktuję kinematografię jako jedną ze sztuk.

¹¹ J. Zajadło, *Estetyka...*, s. 25.

¹² G. Radbruch, *Filozofia prawa...*, s. 116.

¹³ J. Zajadło, *Estetyka...*, s. 25.

¹⁴ J. Zajadło, *Estetyka...*, s. 23.

pragmatyczna nie tylko rozszerza pojęcie sztuki, lecz proponuje wręcz wyjście z estetyką poza jej tradycyjny obszar. W takim ujęciu prawo nie musi być sztuką, by być nośnikiem wartości estetycznych i odpowiadających im przeżyć i ocen¹⁵.

Czy można zatem sięgnąć do instrumentarium estetyki, aby badać prawo? Czy można prawu przypisywać jakieś wartości estetyczne? Czy można w końcu powiedzieć o prawie bądź o konkretnym akcie prawodawczym, że są piękne? Na każde z tych pytań odpowiadam twierdząco. Co więcej, można prowadzić badania dotyczące estetyki poszczególnych gałęzi prawa czy nawet całego systemu prawnego. Jerzy Zajadło stwierdza, że: „w pewnych sytuacjach zogniskowanie się w jednym dziele ustawodawczym różnych pozytywnych cech graniczących z artyzmem (harmonii, idealnej struktury, elegancji języka, doskonałej formy itd.) powoduje zachwyt podobny do tego, jaki staje się naszym udziałem przy kontemplowaniu obrazu, rzeźby, budowli czy utworu muzycznego¹⁶”. O wiele istotniejsze jest jednak pytanie o celowość takiego działania, a mianowicie, nawet jeśli można, to po co? W moim przekonaniu właśnie praktyczny wymiar ma w estetyce prawa w ujęciu wewnętrznym największe znaczenie, co już sygnalizowałem na początku artykułu.

Sięgając do podstawowych kategorii estetyki, warto oprzeć się na pracy Władysława Tatarkiewicza *Dzieje sześciu pojęć*, w której znajdujemy rozważania na temat sześciu podstawowych, choć oczywiście nie jedynek, kategorii estetyki, jakimi są: 1) sztuka; 2) piękno; 3) forma; 4) twórczość; 5) odtwórczość; 6) przeżycia estetyczne¹⁷. Sam autor zwraca jednak uwagę, że o ile są to pojęcia najważniejsze dla estetyki, o tyle nie jedyne, bowiem w książce „ubocznie zostały również naszkicowane dzieje pojęć wdzięku, subtelności, wzniosłości, klasycyzmu, romantyczności i jeszcze paru innych¹⁸”. Katalog ten może być konstruowany zgoła inaczej, żeby przywołać chociaż listę estetycznych fenomenów poznania za Mirosławem Żelaznym, jakimi są: piękno, wzniosłość, wdzięk, godność, tragizm, przystojność, śmieszność i inne¹⁹.

Jako trzecie ujęcie estetyki prawa wskazuję prawo w aspekcie funkcjonalnym, kiedy to staje się ono narzędziem estetyzacji życia codziennego, a przede wszystkim instrumentem pozytywnej albo negatywnej ingerencji w ten proces; chodzi tu więc o funkcję estetyzującą prawa. Najczęściej dotyczy to regulacji normatywnoprawnych odnoszących się do sztuki, w tym także literatury i filmu, ale nie tylko, bowiem obejmuje to wszelkie sytuacje, w których normy prawne wyznaczają miejsce temu, co estetyczne. Skoro prawo jest nośnikiem określonych wartości, to może być ono również nośnikiem wartości estetycznych. Prawo jest czynnikiem kulturotwórczym w tym sensie, że zaszczerpia nowe wartości, utrwała i chroni wartości dotychczasowe albo je zwalcza, a równocześnie kształtuje społeczną świadomość. Nie tylko więc może reprezentować określone, bardzo przy tym różne wartości estetyczne, lecz także promować je albo zwalczać²⁰.

¹⁵ J. Zajadło, *Estetyka...*, s. 23.

¹⁶ J. Zajadło, *Estetyka...*, s. 24.

¹⁷ Zob. W. Tatarkiewicz, *Dzieje sześciu pojęć: sztuka, piękno, forma, twórczość, odtwórczość, przeżycia estetyczne*, Warszawa 1988, *passim*.

¹⁸ W. Tatarkiewicz, *Dzieje...*, s. 393.

¹⁹ Zob. szerzej M. Żelazny, *Estetyka filozoficzna*, Toruń 2009.

²⁰ Prawo może wpływać na estetyzację życia codziennego w trzech podstawowych wymiarach. Po pierwsze, normy prawne mogą wyznaczać i promować pewne standardy estetyczne. Co ważne, prawo samo w sobie nie jest tu nośnikiem wartości estetycznych, a ich opis i kryteria oceny są czerpane ze źródeł zewnętrznych. Po drugie, normy prawne mogą służyć ochronie i konserwacji wartości estetycznych już istniejących i tu także kryteria ich oceny są zewnętrzne wobec prawa. Po trzecie wreszcie, z punktu widzenia opresyjnej funkcji prawa jako instrumentu polityki może ono służyć do walki z określonymi wartościami estetycznymi, takimi, które są niezgodne z ideologią promowaną przez

3. Prawo i literatura

Najbardziej chyba znanymi badaniami z zakresu estetyki prawa – zarówno w jej ujęciu zewnętrznym, jak i wewnętrznym – są badania określane mianem „prawo i literatura” (*law and literature*), znane też jako „literacka szkoła prawa”. Pierwsze z tych pojęć jest przy tym nie tylko powszechniejsze, ale i bardziej trafne, bowiem określenie „literacka szkoła prawa” sugeruje, jakoby można było mówić o jakiejś konkretnej szkole prawa, a jest to raczej dość mocno rozproszony nurt badawczy. Widać jednak rosnącą jego popularność. Bardzo dużo na temat prawa i literatury znajdujemy w piśmiennictwie anglojęzycznym²¹. Badania nad tym zagadnieniem zostały zapoczątkowane w Stanach Zjednoczonych, ale w ostatnich latach także w literaturze polskiej pojawiały się interesujące książki i artykuły na ten temat²².

W przypadku kierunku badawczego prawo i literatura mamy do czynienia z takim samym podejściem do porządkowania tej materii oraz z niektórymi takimi samymi metodami, jak w przypadku szerszego przedmiotu badań, czyli estetyki prawa. Zawężenie przedmiotowe dotyczy rozważań bądź nad zawartością treści prawnych i prawniczych w dziełach literackich (ujęcie zewnętrzne), bądź nad wartością literacką, w tym estetyczną, aktów normatywnych, a szerzej także innych aktów stosowania prawa, które mogą przybrać postać pisemną, jak uzasadnienia wyroków, a nawet prace prawnicze (ujęcie wewnętrzne). I choć można mówić nawet o sześciu wymiarach prawa i literatury²³, to dalej należy odnieść się do dwóch najważniejszych.

klasę rządzącą. W tym ostatnim wymiarze estetyki prawa można mówić o sztuce na usługach władzy, czego niezliczonej liczby przykładów dostarcza zarówno historia sztuki, jak i historia, w tym historia najnowsza. Zob. J. Zajadło, *Estetyka...*, s. 22–23.

²¹ Zob. R.A. Ferguson, *Law and Letters in American Culture*, Cambridge (Mass.) 1984; R. Dworkin, *How Law is Like Literature*, w: R. Dworkin, *A Matter of Principle*, Cambridge (Mass.) 1985; S. Levinson, S. Mailloux (red.), *Interpreting Law and Literature: A Hermeneutic Reader*, Evanston 1988; R. Posner, *Law and Literature*, wyd. 3, Cambridge (Mass.) 2009; S. Fish, *Doing What Comes Naturally: Change, Rhetoric, and the Practice of Theory in Literature and Legal Studies*, Durham–Londyn 1989; M.S. Ball, *The Word and the Law*, Chicago 1993; P. Brooks, P. Gewirtz (red.), *Law's Stories*, New Haven–Londyn 1996; B.L. Rockwood (red.), *Law and Literature Perspectives*, Nowy Jork 1996; S. Tiefenbrun (red.), *Law and the Arts*, Connecticut–Londyn 1999, s. 79–235; M. Aristedemou, *Law and Literature: Journey from Her to Eternity*, Oksford 2000; G. Binder, R. Weinberg, *Literary Criticism of Law*, Princeton 2000; P. Hanafin, A. Gearey, J. Brooker (red.), *Law and Literature*, Oksford 2004; K. Dolin, *A Critical Introduction to Law and Literature*, Cambridge 2007. Zob. także: R. Dworkin, *Law as Interpretation*, „Texas Law Review” 1982/3, s. 527–550; P. Brooks, *Narrativity of the Law*, „Law & Literature” 2002/1, s. 1–10; F. Dore, *Law's Literature, Law's Body: The Aversion to Linguistic Ambiguity in Law and Literature*, „Law, Culture and Humanities” 2006/2, s. 17–28; C. Biet, *Judicial Fiction and Literary Fiction: The Example of the Factum*, „Law & Literature” 2008/3, s. 403–422.

²² Zob. J. Kuisz, M. Wąsowicz (red.), *Prawo i literatura. Szkice*, Warszawa 2015; J. Kuisz, M. Wąsowicz (red.), *Prawo i literatura. Szkice drugie*, Warszawa 2017; J. Kuisz, M. Wąsowicz (red.), *Prawo i literatura. Antologia*, Warszawa 2019; J. Kamień, J. Zajadło, K. Zeidler (red.), *Prawo i literatura. Parerga*, Gdańsk 2019. Zob. także: M. Wierzbicki, *Literacka szkoła prawa*, w: J. Zajadło (red.), *Leksykon współczesnej teorii i filozofii prawa. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2007, s. 177–179; M. Andruszkiewicz, *O związkach teorii prawa i teorii literatury (refleksje w kontekście tendencji ponowoczesnych)*, w: A. Samonek (red.), *Teoria prawa między nowoczesnością a ponowoczesnością*, Kraków 2012, s. 151–159; K. Zeidler, *Prawo i literatura: Law and Literature*, w: J. Zajadło, K. Zeidler (red.), *Filozofia prawa w pytaniach i odpowiedziach*, Warszawa 2013, s. 214–219; M. Andruszkiewicz, *Transdyscyplinarne związki prawoznawstwa z naukami o języku – od języków formalnych do nurtu law and literature*, w: M. Król, A. Bartzczak, M. Zalewska (red.), *Integracja zewnętrzna i wewnętrzna nauk prawnych*, cz. 2, Łódź 2014, s. 33–44; M. Andruszkiewicz, *Interpretacja prawnicza a interpretacja literacka – kilka uwag*, „Krytyka Prawa” 2014/6, s. 183–192; M. Andruszkiewicz, *On Some of the Aspects of Linguistic Theory of Law*, „Studies in Logic, Gramma and Rhetoric” 2016/1, s. 211–229; K. Zeidler, M. Andruszkiewicz, *Prawo i literatura*, w: A. Bator, J. Zajadło, M. Zirk-Sadowski (red.), *Wielka encyklopedia prawa*, t. 7, *Teoria i filozofia prawa*, Warszawa 2016, s. 334–339; M. Andruszkiewicz, *Prawo w literaturze (law in literature). O stosowności literackiej analizy prawa w prawoznawstwie*, w: D. Kondratczyk-Przybylska, A. Niewiadomski, E. Walewska (red.), *Język prawny i prawniczy. I kongres ogólnopolski*, Warszawa 2017, s. 9–18; K. Zeidler, *Prawo i literatura*, w: K. Zeidler, *Estetyka prawa*, Gdańsk–Warszawa, s. 217–244.

²³ Zob. K. Zeidler, *Prawo i literatura. Garsć uwag spóźnionych*, w: J. Kamień, J. Zajadło, K. Zeidler (red.), *Prawo i literatura...*, s. 15–27.

Najdawniej zostały podjęte i są kontynuowane do dziś badania koncentrujące się na analizie dzieł literackich zawierających treści prawne w najszerszym nawet tego znaczeniu. Zainteresowanie związkami prawa i literatury pojawiło się już z początkiem XX w., kiedy to John H. Wigmore w 1908 r. zaprezentował listę stu kilkudziesięciu powieści prawniczych²⁴. Jego zdaniem zaproponowana lista zawiera minimalną liczbę dzieł literackich, które każdy prawnik powinien przeczytać zarówno z przyczyn ogólnohumanistycznych, jak i *stricte* zawodowych. W dalszej kolejności każdy może tworzyć i aktualizować swoje własne, subiektywne listy książek prawniczych. Badania w ramach tego nurtu opierają się na założeniu, że między prawem i literaturą istnieje wiele związków, a problematyka ta jest podejmowana i przez prawników, i przez literaturoznawców. Ten pierwszy nurt, określany jako *law in literature*, eksploruje występujące w utworach literackich (należących do wszystkich rodzajów – epiki, liryki i dramatu) motywy i toposy nawiązujące do prawa, umożliwiające jego charakteryzowanie i opis. Z czasem jednak przedmiot badań w ujęciu zewnętrznym znacznie się poszerzył, bowiem początkowo obejmował tylko dzieła literatury pięknej, a później objął także inne formy twórczości pisarskiej.

W 1931 r. została opublikowana praca Benjamin N. Cardozo *Law and Literature*, w której działalność językowa prawników, na przykładzie pisanych przez sędziów uzasadnień wyroków, jest analizowana z punktu widzenia cech literatury²⁵. Rozkwit prawa i literatury w zachodniej, głównie amerykańskiej filozofii prawa, przypada na lata 70. XX w., kiedy to rozwijały się różne kierunki interdyscyplinarnej refleksji nad prawem. W 1973 r. ukazała się książka Jamesa B. White'a *The Legal Imagination*, stanowiąca próbę zastosowania metod teoretycznoliterackich do badania tekstów prawnych²⁶. Tematykę podjęli później także tacy filozofowie prawa, jak Ronald Dworkin czy Richard Posner. Nurt określany mianem *law as literature* skupia się więc na krytycznoliterackich analizach strukturalnych, semantycznych i stylistycznych tekstów prawnych, badanych przy zastosowaniu narzędzi literaturoznawczych²⁷.

Te dwa ujęcia można uzupełnić – na zasadzie analogii w stosunku do trzech ujęć estetyki prawa – o trzecią kategorię, tj. *law on literature*, obejmującą, najogólniej mówiąc, prawo autorskie, choć również inne regulacje, które dotyczą twórczości pisarskiej, w tym zagadnienie konstytucyjnej zasady wolności twórczości artystycznej oraz jej ograniczania m.in. przez cenzurę.

Jak już zaznaczyłem na wstępie, kierunek prawo i literatura nie jest spójny, trudno też mówić o wypracowaniu jakichś wspólnych narzędzi badawczych, metodologii czy teorii. Rozważania te można snuć w stylu analitycznej filozofii prawa, choć często ten kierunek uznaje się za odłam *critical legal studies*, a także wpisuje się w amerykańską jursprudencję postmodernistyczną. Dzieje się tak ze względu na przedmiot badań czy przyjmowane metody i wskazuje się na związki z dekonstrukcjonizmem Jacquesa Derridy oraz hermeneutyką Hansa Georga Gadamera. Inspirujące dla prawa i literatury okazały się nurty poststrukturalistyczne, wywarły one bowiem istotny wpływ na te dyscypliny, których przedmiotem zainteresowania jest tekst, zwracając przy tym szczególną uwagę na aspekt komunikacyjny i dyskursywny działalności człowieka w sferze

²⁴ Zob. J.H. Wigmore, *List of Legal Novels*, Chicago 1908; J.H. Wigmore, *A List of One Hundred Legal Novels*, „Illinois Law Review” 1922/17, s. 26–41. Zob. też: R. Weisberg, *Wigmore and the Law and Literature Movement*, „Law & Literature” 2009/1, s. 129–145.

²⁵ Zob. B.N. Cardozo, *Law and Literature*, Nowy Jork 1931.

²⁶ Zob. J.B. White, *The Legal Imagination*, Boston (Mass.) 1979.

²⁷ K. Zeidler, M. Andruszkiewicz, *Prawo i literatura...*, s. 334–335.

publicznej, co dotyczy także prawników. Pozwala to na stosowanie analogicznych metod badawczych do analizowania różnego rodzaju tekstów (literackich, prawnych itp.) rozumianych jako wytwory kultury²⁸.

4. Prawo w filmie

Szczególnym przypadkiem, można rzec uszczegółowieniem kierunku badawczego, jakim jest prawo i literatura, jest kinematografia prawnicza. Jak trafnie stwierdza Jarosław Kuisz, badania nad prawem i filmem, czyli prawo w filmie, „wyrastają» z badań nad prawem i literaturą”²⁹. Kluczowym pojęciem dla uzasadnienia zawartej w tytule niniejszego artykułu tezy jest „scenariusz”. Otóż każdy chyba film prawniczy powstał na podstawie napisanego wcześniej scenariusza, ten zaś powstał na podstawie historii: autentycznej bądź zmyślonej³⁰. Scenariusz może być dziełem literackim, a z całą pewnością jest pewnym rodzajem narracji. Narracją jest też powstały film, choć jest to opowieść przedstawiona z wykorzystaniem innych środków niż sam tekst. Poprzez sięgnięcie do dodatkowych form ekspresji prawo w filmie wychodzi więc poza granice prawa i literatury. Jednak dotyczy to nie tyle warstwy merytorycznej, ile środków służących przedstawieniu treści zawartych w utworze literackim.

Z jednej strony, traktując film nakręcony na podstawie scenariusza jako pewną narrację, adaptuje się narzędzia wypracowane na gruncie kierunku prawo i literatura. Z drugiej – specyfika medium, jakim jest film, poszerza przestrzeń i metody badawcze o te aspekty, które w tradycyjnej literaturze nie występują, jak choćby właśnie sam scenariusz, gra aktorska, scenografia i kostiumy, muzyka czy inne środki artystycznego wyrazu³¹. Te zaś będą się często bezpośrednio łączyły z oddziaływaniem estetycznym na odbiorcę, co w tym punkcie poszerza zakres badań nad kierunkiem prawo i film w stosunku do prawa i literatury.

Podobnie jak w przypadku katalogowania dzieł literackich w ramach prawa i literatury, także katalog filmów prawniczych można rozbudowywać, zdaje się, bez końca³². Warto też zauważyć, że książka jako przedmiot kierunku prawo i literatura często jest równocześnie podstawą scenariusza filmu prawniczego. To jest właśnie kluczowy argument przemawiający za tym, że kierunek określony mianem prawo w filmie stanowi uszczegółowienie kierunku prawo i literatura.

Co jednak najbardziej interesujące, przy zestawianiu prawa i kinematografii pozostajemy w tradycyjnym ujęciu filmu jako opowieści, tj. pewnego szczególnego rodzaju narracji. Zatem podobnie jak wyodrębnia się literaturę zawierającą wątki prawnicze, tak też można wskazać wiele dzieł filmowych o tym samym charakterze. Prawo w filmie stanowi chyba najmłodszy przejaw badań nad zjawiskiem twórczym mieszczącym się w estetyce

²⁸ K. Zeidler, M. Andruszkiewicz, *Prawo i literatura...*, s. 335.

²⁹ J. Kuisz, *Od „prawa i literatury” do „prawa i filmu”? Uwagi o możliwościach badań nad historią audiowizualnej kultury prawnej*, w: J. Kuisz, M. Wąsowicz (red.), *Prawo i literatura. Antologia...*, s. 18.

³⁰ Jak piszą o filmach prawniczych P. Grabarczyk i T. Stempowski: „Filmy rzadko, a może nawet nigdy, nie oddają wiernie rzeczywistości. Zawsze jednak są tej rzeczywistości wytworem. Dlatego jeśli uważnie im się przyjrzeć, można dowiedzieć się o otaczającym nas świecie wielu rzeczy wykraczających poza oczywistości. Kino zazwyczaj dostarcza rozrywki, niejednokrotnie jednak porusza przy tym istotne kwestie społeczne, polityczne i etyczne”; P. Grabarczyk, T. Stempowski, *Wprowadzenie*, w: P. Grabarczyk, T. Stempowski (red.), *Prawo w filmie*, Warszawa 2009, s. 2.

³¹ Właściwie to wszystko dotyczy także teatru, więc poszerzając naszą perspektywę, można by mówić o prawie w filmie i teatrze; przy czym i tu granica rozdzielająca utwór teatralny i filmowy jest płynna, gdy pomyślimy choćby o teatrze telewizyjnym, czy filmowych adaptacjach utworów scenicznych jak dramaty czy komedie.

³² Zob. np. K. Zeidler, *Estetyka prawa...*, s. 247–253.

prawa w jej ujęciu zewnętrznym. Literatura na ten temat jest coraz bogatsza, zarówno anglojęzyczna³³ (zwłaszcza amerykańska, gdyż ten aspekt badań prawoznawczych znalazł swoich zwolenników najpierw w Stanach Zjednoczonych), jak i od pewnego czasu także polskojęzyczna³⁴. Ten kierunek refleksji nad prawoznawstwem określany jest już nie tylko mianem „prawo w filmie”, ale nawet pisze się i mówi o filmach prawniczych czy kinie prawniczym, które nie sprowadza się bynajmniej tylko do tzw. *courtroom drama*³⁵. Trudno nie zauważyć, że przybywa produkcji kinowych, zwłaszcza zaś seriali, w których bohaterowie są prawnikami, adwokatami, sędziami, a poruszane wątki mają ścisły związek z prawem.

Film prawniczy czerpie całymi garściami z rozprawy sądowej traktowanej jako spektakl, co łączy się również z zagadnieniami retoryki prawniczej. W kinie prawniczym często pokazuje się różnego rodzaju spory, które mają charakter prawny i które również często kończą się w sądzie, w tym zmagania nierównych w rzeczywistości stron. Porusza się też inne, niekoniecznie *stricte* procesowe problemy prawne, będące niejednokrotnie tzw. trudnymi przypadkami w prawie, jak chociażby kara śmierci, aborcja, eutanazja, cywilne nieposłuszeństwo i inne. Szczególnym tematem filmów prawniczych jest zbrodnia i kara. Nawet jeśli któryś z tych tematów jest głównym elementem fabuły, to jeszcze niekoniecznie przesądza o prawniczym charakterze filmu. Gdyby bowiem przyjąć zbyt szerokie kryterium klasyfikacji, to okazałoby się, że znaczna część filmów w ogóle odnosi się do pewnych, wielokrotnie doniosłych i ważnych dla fabuły zagadnień prawnych. Również to, że głównym bohaterem filmu jest prawnik – na przykład sędzia, prokurator, adwokat – nie sprawia, że każdy taki film będzie można uznać za film prawniczy. Znajdziemy wiele przykładów takich komedii czy komedii romantycznych, które opowiadają o perypetiach życiowych prawników, choć za filmy prawnicze trudno je uznać. Porządkując zagadnienie filmografii prawniczej, można umownie wyróżnić typowe filmy prawnicze takie, w których temat prawniczy jest dominujący oraz filmy z ważnym wątkiem prawniczym, choć pozostającym w tle. O ile podział ten można uznać za przydatny, a nawet rozłączny, o tyle trzeba zastrzec, że takie kryterium jest tylko orientacyjne i nie jest wyraźne. Można bowiem wskazać wiele takich filmów, w których pojawia się jakiś doniosły wątek prawny lub prawniczy, ale jest zbyt marginalny, aby zaklasyfikować dane dzieło do omawianej kategorii. Na ten problem zwraca także uwagę J. Kuisz³⁶.

W świetle powyższych uwag wszelkie porządkowanie i próby klasyfikacji kinematografii prawniczej nastrożają wiele problemów co do zakresów zbiorów, w których chcielibyśmy umieszczać kolejne filmy, oraz co do spełnienia wymogów rozłączności. Niemniej jednak próby takie są podejmowane i dla przykładu Tomasz Stempowski porządkuje te filmy – w ramach najszerszego pojęcia, jakim jest film prawniczy (*law film*) – na: filmy o prawnikach (*lawyer film*), filmy sądowe (*trial movie*) i jeszcze węższą kategorię w ramach tej ostatniej, czyli dramat sądowy (*courtroom drama*)³⁷. Z punktu widzenia rozważań podjętych w niniejszym artykule nie ma to jednak większego znaczenia, choć

³³ Zob. D.A. Black, *Law in Film: Resonance & Representation*, Urban–Chicago 1999; S. Machura, P. Robson (red.), *Law and Film*, Oksford 2001; L. Moran et al. (red.), *Law's Moving Image*, Londyn 2004; A. Sarat, L. Douglas, M.M. Umphrey, *Law on the Screen*, Stanford (CA.) 2005; S. Greenfield, G. Osborn, P. Robson, *Film and the Law. The Cinema of Justice*, wyd. 2, Oksford–Portland (OR) 2010. Zob. też: O. Kamir, *Why 'Law-and-Film' and What Does it Actually Mean? A Perspective*, „Continuum: Journal of Media & Cultural Studies” 2005/2, s. 255–278.

³⁴ Zob. P. Grabarczyk, T. Stempowski (red.), *Prawo...*; J. Dubois, *Mordowanie na ekranie*, Warszawa 2016.

³⁵ Zob. T. Stempowski, *Prawo w filmie – instrukcja obsługi*, w: P. Grabarczyk, T. Stempowski (red.), *Prawo...*, s. 3–15.

³⁶ J. Kuisz, *Od „prawa i literatury”...*, s. 19–21.

³⁷ T. Stempowski, *Prawo w filmie...*, s. 4–6.

oczywiście warto w przyszłości sięgnąć do narzędzi, które pozwolą całość materii prawa i filmu uporządkować. Jednak T. Stempowski trafnie też konkluduje:

Problemy z precyzyjnym zdefiniowaniem filmu prawniczego wynikają z różnego zakresu zainteresowań poszczególnych badaczy i odmiennych perspektyw teoretycznych, do których się odwołują. Inaczej film prawniczy i studia *Law-and-Film* wyglądają z punktu widzenia nauk prawnych, inaczej z perspektywy nauk kulturowych czy filmoznawstwa. (...) Dla nas te spory są nieistotne. Przez film prawniczy rozumieć będziemy po prostu film poruszający szeroko rozumianą tematykę prawną³⁸.

Nie jest więc celowe porządkowanie i klasyfikowanie kinematografii prawniczej, bowiem to zadanie znaczenie przekracza ramy niniejszego artykułu³⁹.

Poszerzając natomiast perspektywę z punktu widzenia gatunku, wiele jest prawniczych filmów dokumentalnych, dotyczących ważnych i precedensowych spraw, jak np. filmy *Adwokat terroru*⁴⁰ czy *Gorąca kawa*⁴¹ o słynnej sprawie kilkumilionowego odszkodowania za wypadek samochodowy spowodowany zbyt gorącą kawą z restauracji McDonald's. Podobne interesujące filmy można znaleźć na temat procesu norymberskiego, sprawy Eichmanna czy wielu innych ważnych procesów i doniosłych spraw prawnych.

Warto też wspomnieć o serialach prawniczych, co do których jednak można podnieść najwięcej zastrzeżeń dotyczących ich poprawności merytorycznej w zakresie prawa, jeśli do tego się szerzej odnoszą. Jednak siła oddziaływania właśnie seriali na nieprzygotowanych prawniczo widzów co do kształtowania ich postaw wobec prawa i ocen prawa zdaje się największa. Wynika to z masowego dostępu do telewizji, a współcześnie z możliwości oglądania kolejnych odcinków serialu w dowolnym czasie w Internecie, jak również z tego, że serial „żyje”, co do zasady, dłużej niż film, bowiem jego emisja rozciąga się w czasie na kolejne miesiące, a nawet lata (tzw. kolejne sezony serialu). Tu jako przykład można przywołać serię *American Crime Story: Sprawa O.J. Simsona*⁴² z bardzo dobrą obsadą aktorską, który opowiada o jednym z najsłynniejszych procesów w historii Stanów Zjednoczonych. BBC wyprodukowało ciekawy serial prawniczy *Sędzia John Deed*⁴³. Lżejszymi serialami telewizyjnymi, które cieszyły się w Polsce dużą oglądalnością, były: amerykański serial *Ally McBeal*⁴⁴, później też amerykański *The Suits*⁴⁵ oraz *House of Cards*⁴⁶. Choć ten ostatni uznaje za bardziej polityczny, to zawiera on wiele ciekawych wątków prawnych, w szczególności dotyczących zagadnień konstytucyjno-ustrojowych Stanów Zjednoczonych. Niewątpliwie powodzeniem cieszyły się polskie seriale: *Magda M.*⁴⁷, później *Prawo Agaty*⁴⁸, a ostatnio *Chyłka*⁴⁹ według książek Remigiusza Mroza. Godny odnotowania jest również wcześniejszy, pozujący

³⁸ T. Stempowski, *Prawo w filmie ...*, s. 6.

³⁹ Zob. J. Kuisz, *Od „prawa i literatury”...*, s. 19–21.

⁴⁰ B. Schroeder (reż.), *Adwokat terroru* [Fr. *L'Avocat de la terreur*] (film dokumentalny), La Sofica Uni Etoile 3-Canal+, Francja 2007.

⁴¹ S. Saladoff (reż.), *Gorąca kawa* [Eng. *Hot Coffee*] (film dokumentalny), HBO, USA 2011.

⁴² *American Crime Story* (serial telewizyjny), sezon 1: *Sprawa O.J. Simsona* [Eng. *The People v. O.J. Simpson*], FX Productions et al., USA 2016.

⁴³ *Sędzia John Deed* [Eng. *Judge John Deed*] (serial telewizyjny), BBC, USA 2001–2007.

⁴⁴ *Ally McBeal* (serial telewizyjny), 20th Century Fox Television, USA 1997–2001.

⁴⁵ *W garniturach* [Eng. *Suits*] (serial telewizyjny), Universal Cable Productions, USA 2011–2019.

⁴⁶ *House of Cards* (serial telewizyjny), Netflix, USA 2013–2018.

⁴⁷ *Magda M.* (serial telewizyjny), TVN, Polska 2005–2007.

⁴⁸ *Prawo Agaty* (serial telewizyjny), TVN, Polska 2012–2015.

⁴⁹ *Chyłka* (serial telewizyjny), Player Original–TVN, Polska 2018 – nadal.

na *reality show* serial *Sędzia Anna Maria Wesołowska*⁵⁰, w którym główną rolę gra zawodowa sędzia. Takie seriale, dalekie zarówno od treści obowiązującego prawa, jak i od rzeczywistości jego obowiązywania, przestrzegania i stosowania, mają niebagatelny wpływ na kształtowanie świadomości prawnej osób niezwiązanych profesjonalnie z prawem, zaś dla prawników stanowią w tym zakresie co najwyżej miłą rozrywkę.

5. Podsumowanie

Zarysowana wyżej propozycja dotyczy uporządkowania estetyki prawa jako działu filozofii prawa, w ramach którego uprawiany jest nurt badawczy określany mianem prawo i literatura. Natomiast prawo w filmie jest uszczegółowieniem tego ostatniego w ujęciu zewnętrznym. Zdaję sobie przy tym sprawę, że propozycja ta nie musi spotkać się z powszechną akceptacją, zwłaszcza wówczas, gdy przez pojęcie estetyki prawa ktoś będzie rozumiał coś innego, niż tu zaproponowałem. Niemniej jednak takie ułożenie zakresów badawczych pozwala nie tylko na pozorne uporządkowanie pojęć i tego, czego one dotyczą, ale także daje coś więcej – metody wypracowywane na gruncie estetyki prawa oraz prawa i literatury mogą okazać się przydatne w badaniach nad kinematografią prawniczą. W każdym razie postulat poszerzenia „perspektyw badawczych”, ale też „percepcyjnych” postuluje Helle Porsdam, pisząc:

Od Internetu po film, telewizję, a nawet gazety – w naszym społeczeństwie opartym na informacji czy wiedzy toczą się ważne debaty nad wartościami społecznymi w różnych częściach przestrzeni publicznej. Jako historyk kultury uważam, że nadszedł czas, by przejść od „prawa i literatury” do „prawa i humanistyki”, by badacze mogli włączyć do swoich rozważań również choćby historię, sztuki piękne, filozofię, religię, kulturę popularną, film, telewizję i muzykę⁵¹.

Sądzę, że w tym zdaniu możemy znaleźć, po pierwsze, potwierdzenie tego, że prawo w filmie może być rozwinięciem kierunku prawo i literatura, a po wtóre, że całość tej problematyki można zawrzeć w estetyce prawa w takim ujęciu, jak zaproponowałem na wstępie. Choć oczywiście zdaję sobie sprawę, że takie podejście może także dotyczyć zagadnień, które będą znacznie przekraczały granice estetycznej refleksji nad prawem. Te jednak zakresy krzyżowania pozostają tu poza sferą dociekań.

Z horyzontu zniknęła tu oczywiście perspektywa *stricte* empiryczna. Tę jednak trzeba pozostawić dalszym dociekaniami na każdej z omówionych w niniejszym artykule płaszczyzn. Zwłaszcza że metody empiryczne, które z całą pewnością mogą tu być bardzo przydatne, są domeną przede wszystkim socjologów prawa i to im trzeba pozostawić pierwszeństwo w badaniach nad praktycznymi aspektami oraz oddziaływaniem filmu prawniczego na adresatów prawa. Oczywiście w założeniach badawczych dotyczących „obrazów prawa w sztuce filmowej” nie należy ograniczać się tylko do socjologii prawa, gdyż wiele mogą na ten temat dodać zarówno teoretyk czy filozof prawa, jak i historyk prawa, przedstawiciel którejś z dogmatyk prawniczych, kryminolog lub kryminalistyk, a także w końcu prawnik-praktyk, który, konfrontując swoje doświadczenie zawodowe, obnaża prawdziwość albo fałszywość rzeczywistości prezentowanej w kolejnych dziełach kinematografii prawniczej⁵².

⁵⁰ *Anna Maria Wesołowska* (serial telewizyjny), Constantin Entertainment Polska, Polska 2006 – nadal.

⁵¹ H. Porsdam, *Od „prawa i literatury” do „prawa i humanistyki”: dialogi transatlantyckie o filmie – przypadek Larsa von Triera*, w: J. Kuisz, M. Wąsowicz (red.), *Prawo i literatura. Antologia...*, s. 214.

⁵² Tak np. zob. P. Grabarczyk, T. Stempowski (red.), *Prawo...*; J. Dubois, *Mordowanie...*

Należy mieć świadomość znaczenia i wpływu estetyki prawa – w tym prawa i literatury oraz dziś przede wszystkim prawa w filmie – na świadomość prawną i na kształtowanie postaw wobec prawa, które to kategorie są kluczowe w realizmie prawniczym, przede wszystkim zaś w socjologii prawa. Świadomość prawną to inaczej poziom wiedzy jednostki na temat prawa i jej ocen tego prawa, co łączy się bezpośrednio z umiejętnością odnajdywania się w przestrzeni normatywnoprawnej⁵³. Łączy się to zatem bezpośrednio z pytaniem, jakie przeżycia estetyczne są wywoływane przez wartości estetyczne prawa wśród jego adresatów, a także obserwatorów i inaczej uczestników obrotu prawnego. Dlatego właśnie w wymiarze praktycznym najważniejszy, choć nie jedyny wymiar badań z zakresu estetyki prawa to – w mojej ocenie – zwrócenie się ku problemowi kształtowania świadomości prawnej społeczeństwa za pośrednictwem innych środków niż tekst aktu normatywnego.

Estetyka prawa dotyczy bowiem istotnego zagadnienia wpływu czynników poznawczo-emocjonalnych na kształt prawa oraz na jego prestiż. To zaś pozwala dostrzec, jak praktycznie doniosłe – choć nadal bardzo nieprecyzyjne i wysoce intuicyjne – uzyskuje się rezultaty za pomocą środków i narzędzi z zakresu estetyki, zwłaszcza w sferze symboli, prawa, polityki i władzy. Estetyka jako narzędzie była wykorzystywana od starożytności. Ma też wpływ na kształtowanie świadomości prawnej, na powszechny odbiór prawników reprezentujących poszczególne zawody prawnicze, sądu i sędziów, a w końcu, i samego prawa w działaniu. Dlatego tak ważne są badania tego, jaki wpływ wywiera artystyczny obraz świata prawa i prawników na społeczeństwo, zwłaszcza w czasach, gdy coraz wyraźniej widać przenikanie się rzeczywistości prawnej z fikcją literacką czy filmową.

Law in Film as a Manifestation of Aesthetics of Law and a Special Case of Law and Literature Movement

Abstract: If we put together and systematize research streams: law in film, law and literature, and aesthetics of law, it is easy to reach the conclusion that we are dealing with related subjects, with a certain overlap in research areas. The broadest term is aesthetics of law, whose scope covers the entire law and literature movement, meanwhile law in film is a more detailed aspect of the latter.

Systematizing the aesthetics of law, we can close it in three aspects: the external one, the internal one, and the one called 'law as a device for aesthetization'. The aesthetics of law in the external aspect deals with manifestations of law, legal inspirations, legal themes, symbols, signs, which were represented through centuries in fine arts. The subject of the aesthetics of law in the internal aspect is the law itself. The third aspect of the aesthetics of law focuses on law as a device for aesthetization of daily life.

In the law and literature movement, the reflections concern either the inclusion of legislative and legal content in literary works (law in literature), or the literary, including aesthetic, value, of normative instruments, and more broadly, also other acts of applying the law (law as literature). A special case of this research stream is legal cinematography, where a film prepared on the basis of a screenplay is treated as a kind of narrative, justifying the statement that law in film further develops the law and literature movement.

⁵³ Zob. szerzej: A. Gryniuk, *Świadomość prawna. Aspekt normatywny*, „Państwo i Prawo” 1973/11, s. 70–79; A. Gryniuk, *Świadomość prawna. Studium teoretyczne*, Toruń 1979. Zob. też: M. Borucka-Arctowa, *O społecznym działaniu prawa*, Warszawa 1967; A. Podgórecki, A. Kojder, *Ewolucja świadomości prawnej i postaw moralnych społeczeństwa polskiego*, Warszawa 1972.

The practical aspect of such research – of legal aesthetics, law and literature, and law in film – concerns mainly the significance and influence on legal awareness, and on shaping the attitudes towards law. The key thing here is approaching the problem of influencing legal awareness through other means than the text of a normative instrument alone.

Keywords: aesthetics of law, law and literature, law in film, legal cinematography, legal awareness

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES:

- Andruszkiewicz, M. (2012). O związkach teorii prawa i teorii literatury (refleksje w kontekście tendencji ponowoczesnych). In A. Samonek (ed.), *Teoria prawa między nowoczesnością a ponowoczesnością* (pp. 151-159). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Andruszkiewicz, M. (2014). Interpretacja prawnicza a interpretacja literacka – kilka uwag. *Krytyka Prawa* 6, 183–192.
- Andruszkiewicz, M. (2014). Transdyscyplinarne związki prawoznawstwa z naukami o języku – od języków formalnych do nurtu law and literature. In M. Król, A. Bartczak, M. Zalewska (eds.), *Integracja zewnętrzna i wewnętrzna nauk prawnych. Cz. 2* (pp. 33-44). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Andruszkiewicz, M. (2016). On Some of the Aspects of Linguistic Theory of Law. *Studies in Logic, Gramma and Rhetoric* 46, 211–229.
- Andruszkiewicz, M. (2017). Prawo w literaturze (law in literature). O stosowności literackiej analizy prawa w prawoznawstwie. In D. Kondratczyk-Przybylska, A. Niewiadomski, E. Walewska (eds.), *Język prawny i prawniczy. I kongres ogólnopolski* (pp. 9-18). Warszawa: Lingua Iuris.
- Aristedemou, M. (2000). *Law and Literature: Journey from Her to Eternity*. Oxford: Oxford University Press.
- Bagnall, G. (1996). *Law as Art*. Dartmouth–Brookfield: Aldershot.
- Ball, M.S. (1993). *The Word and the Law*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ben-Dor, O. (ed.). (2011). *Law and Art: Justice, Ethics and Aesthetics*. New York: Routledge.
- Biet, C. (2008). Judicial Fiction and Literary Fiction: The Example of the Factum. *Law & Literature* 20, 403-422 .
- Binder, G., Weinberg, R. (2000). *Literary Criticism of Law*. Princeton: Princeton University Press.
- Black, D.A. (1999). *Law in Film: Resonance & Representation*. Urban–Chicago: University of Illinois Press.
- Borucka-Arctowa, M. (1967). *O społecznym działaniu prawa*. Warszawa: Państwowe

Wydawnictwo Naukowe.

- Brooks, P., Gewirtz, P. (eds.) (1996). *Law's Stories*. New Haven–London: Yale University Press.
- Brooks, P. (2002). Narrativity of the Law. *Law & Literature* 14, 1-10.
- Butler, B.E. (2003). Aesthetics and American Law. *Legal Studies Forum* 27, 203–220.
- Cardozo, B.N. (1931). *Law and Literature*. New York: Harcourt, Brace & Co.
- Costonis, J.J. (1982). Law and Aesthetics: A Critique and a Reformulation of the Dilemmas. *Michigan Law Review* 80, 355–461.
- Dahlberg, L. (ed.). (2012). *Visualising Law and Authority: Essays on Legal Aesthetics*. Berlin–Boston: De Gruyter.
- Dolin, K. (2007). *A Critical Introduction to Law and Literature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dore, F. (2006). Law's Literature, Law's Body: The Aversion to Linguistic Ambiguity in Law and Literature. *Law, Culture and Humanities* 2, 17-28.
- Douzinas, C., Warrington, R. (1997). *Justice Miscarried: Ethics and Aesthetics of Law: Postmodern Theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Douzinas, C., Nead, L. (eds.). (1999). *Law and the Image: The Authority of Art and the Aesthetics of Law*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dworkin, R. (1985). How Law is Like Literature. In R. Dworkin, *A Matter of Principle* (pp. 146-166). Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Dworkin, R. (1982). Law as Interpretation. *Texas Law Review* 60, 527-550.
- Fehr, H. (1923). *Kunst und Recht*. Bd. 1. *Das Recht im Bilde*. Zürich: Erlenbach.
- Ferguson, R.A. (1984). *Law and Letters in American Culture*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Fish, S. (1989). *Doing What Comes Naturally: Change, Rhetoric, and the Practice of Theory in Literature and Legal Studies*. Durham–London: Duke University Press.
- Frommhold, G. (1925). *Die Idee der Gerechtigkeit in der bildenden Kunst*. Greifswald.
- Gearey, A. (2001). *Law and Aesthetics*. Oxford–Portland (Oregon): Hart Publishing.
- Gephart, W. (2006). *Recht als Kultur. Zur kultursoziologischen Analyse des Rechts*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

- Grabarczyk, P., Stempowski, T. (eds.). (2009). *Prawo w filmie*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Greenfield, S., Osborn, G., Robson, P. (2010). *Film and the Law. The Cinema of Justice*, 2nd ed.. Oxford–Portland (Oregon): Hart Publishing.
- Gryniuk, A. (1973). Świadomość prawna. Aspekt normatywny. *Państwo i Prawo* 11, 70-79.
- Gryniuk, A. (1979). *Świadomość prawna. Studium teoretyczne*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Hanafin, P., Gearey, A., Brooker, J. (eds.). (2004). *Law and Literature*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Kamień, J., Zajadło, J., Zeidler, K. (eds.). (2019). *Prawo i literatura. Parerga*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Kamir, O. (2005). Why ‘Law-and-Film’ and What Does it Actually Mean? A Perspective. *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies* 19, 255-278.
- Karlen, P.H. (1979). Legal Aesthetics. *British Journal of Aesthetics* 19, 195–212.
- Kenyon, A.T., Rush, P.D. (eds.). (2004). *An Aesthetics of Law and Culture: Texts, images, screens*. Amsterdam–Boston–Heidelberg: Elsevier.
- Kevelson, R. (ed.). (1992). *Law and Aesthetics*. New York–Bern–Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- Kisch, G. (1955). *Recht und Gerechtigkeit in der Medaillenkunst*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Kissel, O.R. (1997). *Die Justitia. Reflexionen über ein Symbol und seine Darstellung in der bildenden Kunst*, Aufl. 2. München: Verlag C.H. Beck.
- Kocher, G. (1992). *Zeichen und Symbole des Rechts. Eine historische Ikonographie*. München: C. H. Beck.
- Kuisz, J. (2019). Od „prawa i literatury“ do „prawa i filmu“? Uwagi o możliwościach badań nad historią audiowizualnej kultury prawnej. In J. Kuisz, M. Wąsowicz (eds.). *Prawo i literatura. Antologia* (pp. 15-36). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kuisz, J., Wąsowicz, M. (eds.). (2015). *Prawo i literatura. Szkice*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Kuisz, J., Wąsowicz, M. (eds.). (2017) *Prawo i literatura. Szkice drugie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kuisz, J., Wąsowicz, M. (eds.). (2019). *Prawo i literatura. Antologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Levinson, S., Mailloux, S. (eds.). (1988). *Interpreting Law and Literature: A Hermeneutic Reader*. Evanston: Northwestern University Press.
- Machura, S., Robson, P. (eds.). (2001). *Law and Film*. Oxford: Blackwell.
- Manderson, D. (2000). *Songs without Music: Aesthetic Dimensions of Law and Justice*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.
- Markesinis, B. (2007). *Good and Evil in Art and Law: An Extended Essay*. Wien–New York: Springer.
- Moran, L., Loizidou, E., Christie, I., Sandon, E. (eds.). (2004). *Law's Moving Image*. London: Routledge.
- Pleister, W., Schild, W. (eds.). (1988). *Recht und Gerechtigkeit im Spiegel der europäischen Kunst*. Köln: DuMont Reise Verlag.
- Podgórecki, A., Kojder, A. (1972). *Ewolucja świadomości prawnej i postaw moralnych społeczeństwa polskiego*, Warszawa: Komitet ds. Radia i Telewizji.
- Porsdam, H. (2019). Od „prawa i literatury“ do „prawa i humanistyki“: dialogi transatlantyckie o filmie – przypadek Larsa von Triera. In J. Kuisz, M. Wąsowicz (eds.), *Prawo i literatura. Antologia* (pp. 214-237). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Posner, R. (2009). *Law and Literature*, 3rd ed. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Radbruch, G. (1997). *Gesamtausgabe. Band 5. Literatur- und kunsthistorische Schriften* (pp. 234-289. Heidelberg: C.F. Müller Verlag.
- Radbruch, G. (2009). *Filozofia prawa* (E. Nowak, trans.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rockwood, B.L. (ed.). (1996). *Law and Literature Perspectives*. New York: Peter Lang.
- Ronen, R. (2014). *Art before the Law*. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press.

- Saunders, D. (1992). Approaches to the Historical Relations of the Legal and the Aesthetic. *New Literary History* 23, 505–521.
- Sarat, A., Douglas, L., Umphrey, M.M. (2005). *Law on the Screen*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Scarry, E. (1999). *On Beauty and Being Just*. Princeton–Oxford: Princeton University Press.
- Schlag, P. (2002). The Aesthetics of American Law. *Harvard Law Review* 115, 1049–1118.
- Schoeck, R.J. (1983). The Aesthetics of the Law. *American Journal of Jurisprudence* 28, 46–63.
- Sellert, W. (1993). *Recht und Gerechtigkeit in der Kunst*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Sherwin, R.K. (2013). Visual Jurisprudence. *New York Law School Law Review* 57 (1), 11-39.
- Stempowski, T. (2009). Prawo i film – instrukcja obsługi. In P. Grabarczyk, T. Stempowski (eds.). *Prawo w filmie* (pp. 3-15). Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Tatarkiewicz, W. (1988). *Dzieje sześciu pojęć: sztuka, piękno, forma, twórczość, odwrotność, przeżycia estetyczne*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Tiefenbrun, S. (ed.). (1999). *Law and the Arts*. Westport, Connecticut–London: Greenwood Press.
- Torke, J.W. (2003). The Aesthetics of Law. *The American Journal of Jurisprudence* 48, 325-333.
- Triepel, H. (2007). *Vom Stil des Rechts. Beiträge zu einer Ästhetik des Rechts (1947)*. Berlin: Berliner Wissenschafts Verlag.
- Wagner, A., Pencak, W. (eds.). (2006). *Images in Law*. Adlershot–Burlington: Ashgate.
- Wagner, A., Sherwin, R.K. (eds.). (2014). *Law, Culture and Visual Studies*. Dordrecht–Heidelberg–New York: Springer.
- Weisberg, R. (2009). Wigmore and the Law and Literature Movement. *Law & Literature* 21, 129–145.
- West, R. (1985). Jurisprudence as Narrative: An Aesthetic Analysis of Modern Legal

- Theory. *New York University Law Review* 60, 145–211.
- White, J.B. (1979). *The Legal Imagination*. Boston (Mass.): Little, Brown and Company.
- Wierzbicki, M. (2007). Literacka szkoła prawa. In J. Zajadło (ed.), *Leksykon współczesnej teorii i filozofii prawa. 100 podstawowych pojęć* (pp. 177-179). Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Wigmore, J.H. (1908). *List of Legal Novels*. Chicago: Northwestern University Law Publishing Association.
- Wigmore, J.H. (1922). A List of One Hundred Legal Novels. *Illinois Law Review* 17, 26-41.
- Wolfson, R.F. (1944). Aesthetics in and about the Law. *Kentucky Law Journal* 33, 33–47.
- Young, A. (2005). *Judging the Image: Art, Value, Law*. London–New York: Routledge.
- Zajadło, J. (2016). Estetyka – zapomniany piąty człon filozofii prawa. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 78(4), 16-30.
- Zeidler, K. (2013). Prawo i literatura: Law and Literature. In J. Zajadło, K. Zeidler (eds.). *Filozofia prawa w pytaniach i odpowiedziach* (pp. 214-219). Warszawa: LexisNexis.
- Zeidler, K. (2018). *Estetyka prawa*. Gdańsk–Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Wolters Kluwer.
- Zeidler, K. (2019). *Prawo i literatura. Garść uwag spóźnionych*. In J. Kamień, J. Zajadło, K. Zeidler (eds.), *Prawo i literatura. Parerga* (pp. 15-27). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Zeidler, K., Andruszkiewicz, M. (2016). Prawo i literatura. In A. Bator, J. Zajadło, M. Zirk-Sadowski (eds.), *Wielka encyklopedia prawa. T. 7. Teoria i filozofia prawa* (pp. 334-339). Warszawa: Fundacja „Ubi societas ibi ius”.
- Żelazny, M. (2009). *Estetyka filozoficzna*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.